

ПОСЕЛЕННЯ ЛІКАРЕВЕ НА КІРОВОГРАДЩИНІ І ЙОГО МІСЦЕ СЕРЕД ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У науковий обіг вводяться важливі результати досліджень 2010 р. на Новомиргородщині. Аналіз керамічного комплексу заповнює ланку певних історичних процесів, пов'язаних із заселенням території України західнотрипільськими племенами середнього періоду культури.

Ключові слова: трипільське поселення, керамічний комплекс, небелівська локальна група, розселення племен.

Поселення займає площу високого мису правого берега ріки Велика Вись і розташоване на південно-західній околиці села Лікареве (Новомиргородський р-н, Кіровоградської обл.). Попередні розвідки на Новомиргородщині здійснені О. В. Цвек і П. І. Озеровим у 1987–1989 рр. [1]. За час роботи у 2010 р. «Археологічної експедиції НаУКМА» були уточненні топографічні умови залягання пам'ятки, площа поселення (понад 50 га) та характер його забудови. Частково були розкопані рештки наземного глинобитного житла, напівземлянка та ушкоджена грабіжницьким перекопуванням господарська яма. Крім археологічних досліджень проведено обстеження і взято зразки палеогрунтів (д-ра наук, проф. Ж. М. Матвійшина).

Серед знахідок кількісно переважає кераміка. За низкою ознак вона поділяється на кухонну та столову. Кухонний посуд (приблизно 15 % від усього керамічного комплексу) вироблено переважно із суміші «червоної» та «білої» глин. Також використано тільки озалізнену («червону») глину або тільки глину каолінітового типу («білу»). До глиняної маси додано грубозернистий пісок (іноді зі слюдою), товчений черепашник, подрібнений шамот. Рідше у гончарному тісті використано дрібнотернисту жорстку як спіснювач. Поверхня кухонних посудин або заглажена, або частіше вкрита розчосами. В окремих випадках на поверхню додатково нанесено тонкий ангобуючий шар глини без штучних домішок, що також заглажено. Кухонна кераміка добре випалена або в окисаційному режимі, або у відновній атмосфері. За формою, серед кухонного посуду виділяються два типи – миски та горщики. Миски мають зрізано-конічну форму з прямими або трохи опуклими стінками тулуба та округлим краєм вінець. Миски добре заглажені з обох боків, але не орнаментовані. Горщики здебільшого плавно профільовані, з широкими округлими плічками та відігнутими високими вінцями. Іноді на вінцях або плічках трапляються невеликі ручки-

вушка. Знайдені фрагменти одного горщика на 4 стовбчастих ніжках. Прикрашено горщики рельєфним орнаментом. По краю вінець проходить ряд дрібних насічок, відбитків зубчастого штампа, «перлин», а самі вінця вкриті вертикальними або навскісними розчосами. Під шийкою вінець також проходить горизонтальний ряд вдавлень різної форми. На плічках тонкими заглибленими лініями нанесено візерунки у вигляді трикутників, фестонів, шеврона, зигзага. Іноді поля трикутників чи шеврону заповнені відбитками багатозубчастого штампа (рис. 1, 1–3). В окремих випадках візерунок доповнено одинарними чи парними пальцевими вдавленнями. Зафіксовані також відбитки «гусенички» – намотаний паралельними кільцями шнур.

Столова кераміка за технікою нанесення декору поділяється на розмальовану та оздоблену заглибленим візерунком. Остання кількісно не перевищує кількох відсотків від усього керамічного комплексу. Такий посуд виліплено переважно із суміші у різних пропорціях «червоної» та «білої» глин. Гончарне тісто має значну домішку піску і дуже рідко подрібнений шамот. Посудини відносно великих розмірів і здебільшого товстостінні. Їхня поверхня добре заглажена, іноді додатково ангобована та пофарбована у блідожовтий колір різних відтінків. На деяких посудинах зафарбована лише ділянка поверхні між стрічками заглиблених ліній. Випалювання посуду відбувалося тільки в окисаційній атмосфері. Серед кераміки виділяються великі грушоподібні посудини з високими округлими плічками та вузькою циліндричною горловиною, високі напівсферичні миски з вертикальним краєм вінець, шоломоподібні покришки. Орнаментовано посудини порівняно широкими, неглибокими, недбало виконаними лініями, поєднаними у широкі стрічки. Іноді щільні стрічки складались з 4–5 паралельних тонких, досить глибоких ліній. Ці стрічки скомпоновано у S-подібні дуги, фестони, кутові композиції (рис. 1, 4, 5). Часто

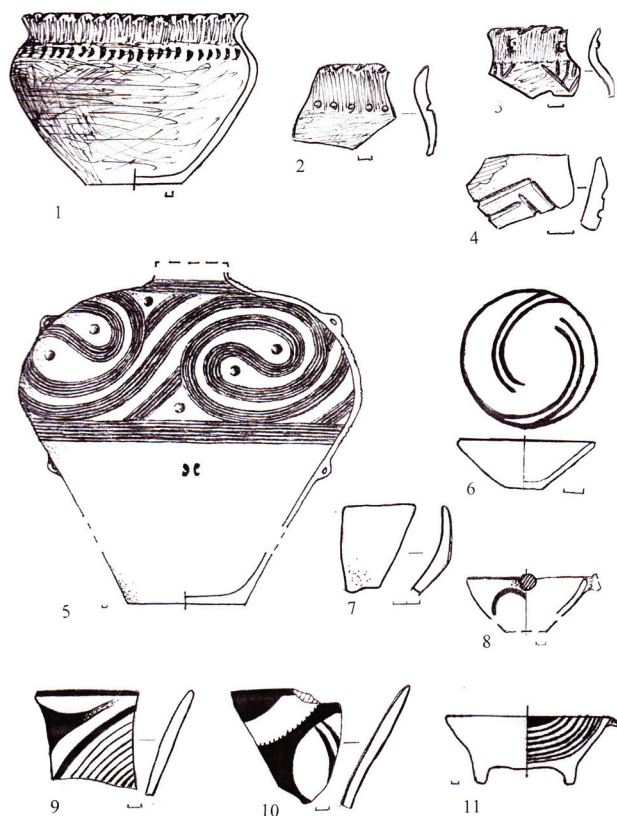

Рис. 1. Трипільське поселення Лікарєве. Кераміка кухонна (1–3), столова з заглибленим орнаментом (4–5), столова з розписом (6–11)

основні елементи візерунку доповнено групами коротких ліній та округлих вдавлень.

Розмальований столовий посуд кількісно значно переважає інші категорії кераміки і становить понад 80 % усього комплексу. Майже половина усіх посудин зроблена з суміші двох сортів глини – озалізненої (зі значним вмістом сполук заліза) та каолінітового типу. Третина посуду вироблена з озалізненої («червоної») глини і лише 1/5 кераміки мала в основі гончарної маси «білу» глину. Гончарне тісто добре вимішане, тонкоструктурне (так зване відмулене), проте фіксується в масі здебільшого природна домішка дрібного піску. Лише для 10 % – 15 % кераміки як спіснювач використовували штучні домішки грубозернистого піску та дрібного шамоту. Поверхня посудин добре заглажена, часто додатково вкрита тонкоструктурним шаром ангобу. Із зовнішнього боку посудини (миски з обох сторін) зафарбовані у світло-жовтий чи блідо-червоний кольори. На цьому яскравому фоні зроблено монохромний розпис чорною (темно-брунатною) фарбою. Зрідка трапляється біхромний малюнок, коли основні елементи візерунку обведено тонкими білими лініями. Декор часто займає 2/3 поверхні посудини, а миски нерідко розписані з обох боків. Орнамент переважно має вигляд широких смуг, іноді доповнених стрічками з тонких ліній, зафарбованими кільцями чи

околами, короткими рисками. Нерідко посудини лисковані. Випал мальованої кераміки рівномірний, високотемпературний, здійснений виключно в окисаційному режимі.

Серед розмальованого посуду можна виділити кілька основних форм. Найбільше знайдено мисок, що за деталями форми поділяються на підтипи. Поширеним підтипом є високі та низькі миски зрізано-конічної форми із прямими стінками та загостреним або трохи потовщеним краєм вінець. Менше низьких мисок також конічної форми, але з ледь опуклими стінками і плавним переходом до денця. Зафіксовані напівсферичні миски з майже вертикальними вінцями. Є кілька мисок циліндро-конічної форми та з м'яким S-подібним профілем (рис. 1, 7). Цікавою є глибока напівсферична миска із зовнішньою закраїною вінець. Маємо фрагменти мисок із зооморфними наліпками на вінцях (рис. 1, 8). Знайдено також миски на 4 ніжках і з конічним наліпом на вінцях (рис. 1, 11). Більшість мисок розписана візерунком з двох, поєднаних у вигляді цифри «8» овалів, між якими вписано зафарбовані трикутники з «негативними» колами в центрі, короткі дуги, зафарбовані сегменти (рис. 1, 10). Поля овалів часто замальовані хвилястими стрічками з тонких ліній. Трапляються миски, прикрашені кометоподібною схемою у вигляді стрічок з тонких ліній або двох широких смуг, що заходять одна за одну (рис. 1, 6, 9). Рідше на мисках спостерігається фестонна схема та простий візерунок (на вінцях) у вигляді горизонтального ряду дрібних трикутників, сегментів, коротких рисок.

Наступний тип – кубки. Це посудини з низькими округлими (рідше гострореберними) плічками та широкою увігнуто-циліндричною горловиною з плавно відігнутими вінцями. Деякі кубки мають одну петельчасту ручку. Трапляються посудини відносно великих розмірів. Кубки найчастіше розмальовані метопною схемою, нерідко у поєднанні з іншими орнаментальними елементами. Так, поля метопів заповнені навскісними стрічками з тонких ліній, горизонтальними смугами, паралельними фестонами, лицьовими композиціями (рис. 2, 1). В одному випадку тригліф зайнято «сіткою» (рис. 2, 3). Є візерунок у вигляді широкого ряду вертикальних дуг-стрічок із тонких ліній, що утворюють сегментоподібну композицію. Маємо також спрощені орнаменти, що складаються з груп навскісних смуг, горизонтальних тонких ліній, комбінацій рядів горизонтальних та навскісних ліній (рис. 2, 2, 4). Унікальним є розпис у вигляді хаотично розміщених крапок (рис. 2, 5). Досить часто трапляються сфероконічні посудини, серед яких виділяються два підтипи. До першого належать посудини з округлими плічками, високою верх-

ньою частиною корпусу з опуклими стінками, вузькою горловиною та високими прямими або лійчастими вінцями. Другий підтип становлять великі посудини з високими округлими плічками, широкою горловиною і відносно невисокими вінцями. Часто посудини мають на плічках ручки-вушка. Більшість посудин прикрашено меандровою схемою, де S-подібні дуги розташовані горизонтально або вертикально і нерідко закомпоновані у два фризи (рис. 2, 7–8). Поширена також фестонна схема з тонких ліній (рис. 2, 6, 9). Рідше зустрічається схема «Tangentenkreisband» з концентричними колами, об'єднаними в орнаментальний пояс діагональними дугами (рис. 2, 10). Судячи з фрагментів, у декорі використовували волютні та метопні схеми. Зафіксовано орнамент у два фризи, коли у верхньому поясі вписано фестони або горизонтальні тонкі лінії. Незвично мало виявлено амфор. Це невеликі посудини з низькими округлими плічками, відносно високою зрізано-конічною горловиною та плавно відігнутими лійчастими вінцями, під шийкою яких розміщені ручки-вушка. Амфори розписані тільки лицьовою схемою. Ще один тип – кратери. Це посудини досить великих розмірів з округлотилим корпусом, широкою горловиною та високими прямими чи лійчастими вінцями, діаметр яких часто перевищує діаметр плічків. Нижня частина тулуба розмальована меандровою схемою та метопним візерунком. Вінця прикрашені з обох сторін. Найчастіше метопна композиція поєднана з лицьовою схемою. Тригліфи заповнено вертикальними тонкими лініями та зафарбованими овалами. З внутрішнього боку вінця іноді розписані навскісними хвилястими стрічками з тонких ліній (рис. 2, 11). Значно рідше траплялись грушоподібні посудини з високими і широкими округлими плічками та невисокою циліндричною горловиною. Орнаментовані вони меандровою схемою. Виявлено було також фрагмент шоломоподібної покривки, на якій розпис не зберігся. Останній тип – біноклеподібні посудини. На одній посудині, що мала напівсферичні нижні основи і верхні чаші та дві тонкі перемички, зафіксовано розпис у вигляді фестонів і зафарбованих сегментів (рис. 2, 12). Ще на одній перемичці (центральної) від іншого «бінокля» бачимо розпис вертикальними смугами. При дослідженні поселення було знайдено кілька мініатюрних, вотивного призначення посудин і, як правило, вони повторюють форму основних типів столової кераміки.

Загалом, більшість типів посудин столової кераміки з поселення Лікареве характеризується плавним профілем, низькими округлими плічками та високими лійчастими вінцями, прикрашеними переважно меандровими, фестонними, лицьовими схемами. Важливою ознакою є те, що

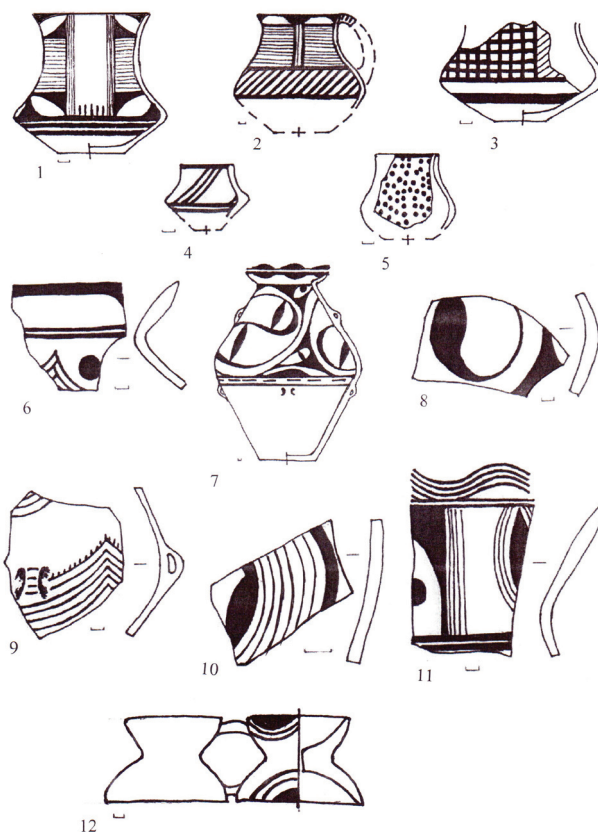

Рис. 2. Трипільське поселення Лікареве.
Столова кераміка з розписом (1–12)

серед столової кераміки наявні посудини, орнаментовані заглибленим візерунком. У декорі кухонного посуду зберігається шевронна схема, а у стилі орнаментативі – «перлини» та дрібний багатозубчастий штамп. Вказані риси притаманні кераміці більш ранніх пам'яток володимирівської локальної групи. Проте у володимирівських керамічних комплексах ще трапляється, хоча і в невеликій кількості, посуд із біхромним розписом та посуд, на якому поєднано розписний та заглиблений орнаменти. Витоки пам'яток володимирівської локальної групи, що займали південно-східну зону Буго-Дніпровського межиріччя, треба шукати у Подністров'ї, тобто в ареалі поширення західнотрипільських племен. Тут приблизно на рубежі V – IV тис. до н. е. (початок етапу VII) на основі пам'яток заліщицької і солонченської груп виникають пам'ятки типу Раковець. Генетично з раковецьким типом пам'яток, пов'язані пізніші поселення типу Мерешовка–Четецеує III. Пам'ятки, що належать до вказаних типів, доцільно об'єднати у раковецький локально-хронологічний варіант (групу), виокремивши ранню (Раковець) та пізню (Мерешовка) фази. Вже на ранній фазі частина раковецьких племен починає просуватись у східному напрямку і виходить у Побужжя. На пізній, мерешовській, фазі кількість пам'яток різко зростає у Подністров'ї (включаючи Верхнє) та їхній ареал швидко роз-

ширюється у Середньому Побужжі, де прийшли дністровські племена західнотрипільської культури асимілюють місцеве східнотрипільське населення й утворюють з часом нові локальні групи, зокрема ворошилівського типу та типу Немирів [2]. Пам'ятки мерешовської фази раковецького варіанта (групи) у Подністров'ї та Попрутті вже на етапі ВІІ набувають значення підоснови для формування ранніх пам'яток петренської та шипинецької (остання через пам'ятки типу Назвисько ІІІ) локально-хронологічних груп. У Побужжі спочатку прийшли раковецькі, а згодом і мерешовські общини стали, як вже згадувалось, одним із компонентів пам'яток ворошилівського типу і, просуваючись далі на схід, у Буго-Дніпровське межиріччя, саме вони, разом з посткліщівськими громадами та рештками східнотрипільських племен, утворили спочатку пам'ятки володимирівської, а згодом уже на її основі і небелівську локальну групу [3]. Таким чином, пам'ятки небелівської групи продовжують у Буго-Дніпровському регіоні генетичну лінію розвитку західнотрипільських племен. Аналіз кераміки, в першу чергу розмальованої, дає змогу виділити дві послідовні фази розвитку небелівської групи – ранню та пізню [4]. Як уже було зазначено, володимирівська локальна група належить початку етапу ВІІ, тож перша (рання) фаза небелівської групи припадає на середину етапу ВІІ, а друга (пізня) фаза – на другу половину етапу ВІІ. Якщо на ранній фазі небелівські поселення займають зону, що майже збігається з територією поширення володимирівських пам'яток, то на другій фазі небелівське населення значно розширює ареал свого перебування в північному та східному напрямках. Стабільне надходження із заходу культурних новацій і їхнє нашарування на місцевий субстрат визначило специфіку пам'яток Побужжя, головною рисою яких була їхня синкретичність, – наявність поселень, де у матеріалах переважає або «західний», або «східний» компонент. Інша ситуація складалась у Буго-Дніпровському межиріччі, де «західні» племена майже не змішались із місцевим східнотрипільським населенням, а відтіснили його на північ, у регіон Середнього Подніпров'я, де формується коломийщинська локальна група. Межиріччя Південного Бугу і Дніпра повністю перейшло в зону поширення західнотрипільських племен, а саме – небелівської локально-хронологічної групи [5]. Небелівські пам'ятки сформувались головно на основі володимирівської групи. Проте це не був пряmlinійний процес еволюції володими-

рівських пам'яток у небелівські. У керамічних комплексах останніх наявний посуд, орнаментация якого має аналогії у декорі ранніх шипинецьких пам'яток (Пруто-Дністровський регіон). Зазначимо, що на кераміці поселень ранньої фази небелівської групи є орнаментальні схеми, що здебільшого повторюють шипинецький розпис, тоді як на пізньонебелівському посуді спостерігаються вже дещо трансформовані схеми, перероблені за власним «небелівським» стилем. Прямі шипинецькі «імпорти» на небелівських поселеннях ще не знайдені. Також невідомі шипинецькі пам'ятки на сусідніх з небелівською групою територіях. Однак слід пам'ятати, що і небелівські, і шипинецькі общини у минулому мали спільні корені – пам'ятки раковецького варіанта. Якби процеси не відбувались на етапі ВІІ у Буго-Дніпровському межиріччі, але саме опосередковані впливи шипинецьких пам'яток надали керамічним комплексам такого специфічного вигляду, що дало змогу виокремити самостійну небелівську локальну групу [6].

Матеріалам поселення Лікареве знаходимо аналогії у комплексах стаціонарно дослідженого поселення біля с. Пісчана, що належить до ранньої фази небелівської локальної групи [7]. Так, за формою і розписом подібні миски, сферокопні посудини, кратери виявлено в обох поселеннях. Крім того, майже ідентичні посудини, прикрашені заглибленим орнаментом. Є також спільні риси у прийомах наземного глинобитного житлобудування.

Поселення ранньої фази небелівської локальної групи (Небелівка, Пісчана, Лещівка, хут. Незаможник, Валява та ін.) займають територію басейнів річок Синюхи, Ятрані, верхів'я Вільшанки. Щільну концентрацію як володимирівських, так і небелівських (обох фаз) пам'яток спостерігаємо в басейні річки Велика Вись. Можливо, це пояснюється тим, що при дослідженні пам'яток біля сіл Рубаний Міст та Коробчине були виявлені штольні і спеціальна майстерня виробничого комплексу з видобутку та обробки такої важливої для трипільського населення сировини, як кремій [8]. Кераміка з поселення Рубаний Міст, що належить і до небелівської, і до томашівської локальних груп, свідчить про тривале функціонування цього виробничого комплексу щонайменше від середини етапу ВІІ до першої половини етапу СІ. Без сумніву, поклади кремію у цій місцевості використовували і мешканці поселення Лікареве. Комплексне вивчення поселення тільки розпочате і потребує подальшого дослідження.

1. Цвек Е. В. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской обл. в 1987–1989 гг. / Е. В. Цвек, П. И. Озеров // Науковий архів. Інститут археології НАНУ. – Ф. е. 1989/406. – Інв. н. 23743.
2. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя

ІV–ІІІ тис. до н. е. / С. О. Гусев – Вінниця : Антекс, 1995. – С. 139, 158, 233–354.

3. Рижов С. М. Локально-хронологічне членування пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя / С. М. Рижов // Тези доп. ІІІ Вінницької обласної історико-

- красназавчої конференції. Вінницький держ. пед. інст. ім. М. Островського. – Вінниця, 1985. – С. 46–47; Попова Т. А. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья / Т. А. Попова // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 142–148.
4. Рижов С. М. Небелівська локально-хронологічна група в Буго-Дніпровському межиріччі (етап ВІІ-С-І трипільської культури) / С. М. Рижов // Тези доп. V Вінницької обласної історико-красназавчої конференції. Вінницький держ. пед. інст. ім. М. Островського. – Вінниця, 1987. – С. 71–72; Його ж. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 101–114.
5. Рижов С. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України / С. Рижов, О. Ольжич // Археологія. – 2007. – Т. 2. – С. 452–458, 437–477.
6. Рижов С. Вплив шипинецької локальної групи на формування пам'яток небелівської групи у Буго-Дніпровському межиріччі / С. Рижов // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – Т. ССІІІ. – С. 127–139.
7. Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення біля с. Пісчана в Буго-Дніпровському межиріччі / С. М. Рижов // Тези доп. X Вінницької обласної історико-красназавчої конференції. Вінницький держ. пед. інст. ім. М. Островського. – Вінниця 1991. – С. 15–17; Чорновол Д. К. Дослідження трипільського поселення біля с. Пісчана / Д. К. Чорновол, С. М. Рижов // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К., 2006. – С. 373–376.
8. Цвек Е. В. Центры кремневой индустрии племен трипольской общности в Побужье и Поднепровье / Е. В. Цвек // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К.–СПб., 2005. – С. 80–96.

S. Ryzhov, V. Shumova

LIKAREVE SETTLEMENT AND ITS PLACE AMONG TRIPIL'SKA CULTURE MONUMENTS OF MIDDLE STAGE

*Important results from year 2010 Novomirgorodschchina research are introduced.
Ceramic complex analysis reflects some historical processes related to inhabiting territory of Ukraine
by western Trypilya tribes during middle stage of Trypilya culture.*

Keywords: ceramic complex, Trypilya settlement, Nebelivka local group, moving of tribes.

УДК 903.5:611.714:616-001:616-089.874]”637”

Ушкова Ю. В., Козак О. Д.

ТРАВМИ ТА ТРЕПАНАЦІЇ НА ЧЕРЕПАХ З ПОХОВАНЬ ЯМНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Метою статті є опис та комплексний аналіз випадків травм і трепанацій на черепах із поховань, що датуються ямним часом.

Ключові слова: травми, трепанації, ямна культура.

Інформація про травми і трепанації є важливим джерелом знань про суспільний розвиток племен, що залишили певну археологічну культуру. Вона свідчить про рівень агресивності суспільства, розвиток військової справи, види зброї, що використовувалися населенням, розвиток медичних знань. Позначення травматичних випадків на мапі археологічної культури дозволяє висвітлити «гарячі точки», в яких кількість травм є найбільшою. Фіксування травм за хроноло-

гічними періодами дає можливість розглянути динаміку змін у військовій ситуації для певного населення.

Теоретичні питання механіки та морфології травмування кістки предметами з різними поверхнями добре розроблені у практиці судово-медичної експертизи [1]. Проблемі поширення травм та трепанацій на черепах епохи бронзи з території Степового Придніпров'я присвячений розділ монографії С. І. Круц [2]. Досліджують